

A stylized black and white graphic of a globe, showing the continents of Europe and Africa. The globe is partially obscured by the text 'STUDIA GEOHISTORICA'.

STUDIA
GEOHISTORICA

NR 05|2017 ROCZNIK HISTORYCZNO-GEOGRAFICZNY

STUDIA GEOHISTORICA. Rocznik historyczno-geograficzny

Redakcja

Bogumił Szady (redaktor naczelny), Beata Konopska,
Tomasz Panecki, Mateusz Zawadzki, Tomasz Związek (sekretarz redakcji)

Redakcja działu Atlas Fontium

Arkadiusz Borek, Marek Stoń

Redakcja językowa i korekta

Konrad Byzdra

Tłumaczenia

Hanna Grygielska-Michalak, Julia Szotysek, Paweł Kucypera, Karolina Frank, autorzy

Rada Naukowa

Zdzisław Budzyński (Rzeszów), Andrzej Janeczek (Warszawa), Tomasz Jurek (Poznań),
Keith Lilley (Belfast/Wielka Brytania), Andrew Pernal (Brandon/Kanada), Tadeusz Siwek (Ostrawa/Czechy),
Rostysław Sossa (Kijów/Ukraina), Grzegorz Strauchold (Wrocław), Robert Šimůnek (Praga/Czechy)

Recenzenci tomu 5

Katarzyna Błachowska, Hennadij Boriak, Jarosław Centek, Robert Ištók, Andrzej Janowski, Tomasz Jaszczóft,
Jolanta Korycka-Skorupa, Elżbieta Kowalczyk-Heyman, Jerzy Łojko, Henryk Olszar, Marta Piber-Zbieranowska,
Zbigniew Podgórski, Małgorzata Rutkiewicz-Hanczewska, Marek Sobczyński, Izabela Sołjan, Michał Targowski,
Michał Zwierzykowski

Redakcja map

Tomasz Panecki, autorzy

Adres Redakcji

Zakład Atlasu Historycznego
Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk
Rynek Starego Miasta 29/31
00-272 Warszawa

Strona internetowa

studiageohistorica.pl

Wersja drukowana (papierowa) jest wersją pierwotną rocznika *Studia Geohistorica*

Współwydawcy rocznika

Polskie Towarzystwo Historyczne, Instytut Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II

Rocznik wydawany pod patronatem Komisji Geografii Historycznej przy Polskim Towarzystwie Historycznym

Projekt okładki: Jacek Młodożeniec

Ilustracja na okładce: fragment *Mapy topograficznej wojskowej i statystycznej części Wielkopolski [...]*,
skala: ok. 1:75 000, 1807–1812, Archiwum Państwowe w Poznaniu (sygn. M.w.36), Biblioteka Raczyńskich
w Poznaniu (sygn. M II 797)

Skład i łamanie: Konrad Byzdra

© Copyright by PTH & KUL

ISSN 2300-2875

Nakład 130 egz.

Warszawa 2017

Spis treści • Contents

Tradycje geografii historycznej • Traditions of historical geography

Stanisław Arnold

Geografia historyczna, jej zadania i metody (Wstęp)

(uwagi wstępne: Tomasz Siewierski, opracowanie: Marcin Morawiec) 7

Jan Śniadecki

O Mappie Krajowej

(uwagi wstępne: Beata Konopska, opracowanie: Michał Bąk, Beata Konopska) 20

Artykuły • Articles and theses

Tomasz Związek, Tomasz Panecki

Osadnictwo ołęderskie w badaniach nad rekonstrukcją szesnastowiecznego zalesienia
na przykładzie okolic Nowego Tomysła

The Usage of 18th c. Dutch-type Settlement in the Context of Afforestation Reconstruction

for Early Modern Times on the Example of Nowy Tomysł Vicinities 29

Kamil Nieścioruk

Z problematyki kartograficznej wizualizacji danych historycznych
na przykładzie zachodniogalicyskich cmentarzy wojennych

Cartographic Visualisation of Historical Data

on the Example of the Western Galicia War Cemeteries 63

Zbigniew Babik

W obronie kartografii. Polemika wokół lokalizacji i identyfikacji jezior luboskich

In Defense of Cartography. A Polemic over Localization and Identification of Lubosz Lakes 79

Alexey A. Frolov

Creating Large-Scale Historical Maps in Russian Historiography (20th–21st Centuries).

Methodical Approaches

Tworzenie wielkoskalowych map historycznych w rosyjskiej historiografii XX i XXI w.

Aspekty metodyczne 94

Ewelina Siemianowska

O przewłokach raz jeszcze

Once more on the Subject of Portages 115

Henryk Rutkowski

Granica mazowiecko-litewska między Wizną a Grodnem z 1358 r.

The Mazovian-Lithuanian Border between Wizna and Grodno from 1358 140

Elżbieta Kowalczyk-Heyman

Średniowieczne i wczesnonowoczesne młyny ziemi liwskiej (Młyny na Czerwonce)
Medieval and Early Modern Times Mills of the Liw Area (Mills on the River Czerwonka) 156

Agata Mirek

Female Orders and Congregations in Poland in the 19th and 20th Centuries
Zakony żeńskie na ziemiach polskich w XIX i XX wieku 176

Piotr Eberhardt

Polskie Imperium Słowiańskie według map Stanisława Wendekera z 1939 r.
i Konfederacji Narodu z 1941 r.
The Polish Slavonic Empire according to the Maps of Stanisław Wendeker of 1939
and the Confederation of the Nation of 1941 190

Atlas Fontium

Atlas Fontium
(Marek Stoń) 201

Ewa Kobylińska

Admisje notarialne w diecezji płockiej u schyłku średniowiecza
Admissions of Notaries Public in the Diocese of Płock in the Late Middle Ages 204

Recenzje i omówienia • Reviews and discussions

O rzece i wodzie w życiu codziennym człowieka średniowiecza, red. S. Moździoch, K. Chrzan,
Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku
i Wczesnego Średniowiecza, Wrocław 2015 (Spotkania Bytomskie VIII)
(Rafał Kubicki) 223

Urszula Sowina: Water, Towns and People. Polish Lands against a European Background
until the Mid-16th Century, Frankfurt am Main 2016
(Katalin Szende) 226

Archeologie a letecké laserové skenování krajiny / Archaeology and Airborne Laser Scanning
of the Landscape, ed. M. Gojda, J. John i in., Plzeň 2013
(Grzegorz Szalast) 234

Joanna Plit: Krajobrazy kulturowe Polski i ich przemiany, Instytut Geografii i Przestrzennego
Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN, Warszawa 2016 (Prace Geograficzne, 253)
(Jan A. Wendt) 240

Edward Brooke-Hitching: The Phantom Atlas. The Greatest Myths, Lies and Blunders on Maps,
SIMON & Schuster, London i in. 2016
(Lucyna Szaniawska) 243

Słownik wsi śląskich w średniowieczu, vol. 1: Powiat lubiński, red. Dominik Nowakowski, authors: Dagmara Adamska, Agnieszka Latocha, Dominik Nowakowski, Aleksander Paroń, Marcin Siehankiewicz, Robert Sikorski, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza, Wrocław 2014
(Joachim Stephan) 249

Bożena Degórska: Transformacja krajobrazu wschodnich Kujaw w kontekście zmian użytkowania ziemi i osadnictwa (1770–1970), Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa 2016
(Urszula Myga-Piątek) 252

Janusz Szyszka: Formowanie i organizacja dóbr monarszych w ziemi lwowskiej od połowy XIV do początku XVI wieku, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, Societas Vistulana, Kraków 2016 (Maiestas – Potestas – Communitas, 5)
(Bohdan Smereka) 260

Komunikaty i sprawozdania • Communiqués and reports

Interdyscyplinarne Seminarium Naukowe „Młyny wodne w dorzeczu dolnej Wisły od początku XIX do początku XXI wieku” – Toruń, 26 maja 2017 r.
(Dariusz Brykała) 275

Konferencja naukowa „Współczesne badania geograficzno-historyczne krajobrazu kulturowego” – Łódź, 22–23 czerwca 2017 r.
(Łukasz Musiaka) 277

„Kartografia wojskowa krajów Młodszej Europy XVI–XX wieku”. XXX Ogólnopolska Konferencja Historyków Kartografii – Toruń–Grudziądz, 13–15 października 2016 r.
(Jerzy Ostrowski) 282

II międzynarodowa interdyscyplinarna konferencja naukowa z cyklu „Wieś Zaginiona” pt. „Wieś miniona, lecz obecna: ślady dawnych wsi i ich badania” – Chorzów, 16–17 listopada 2016 r.
(Jarosław Suproniuk) 287

XX Międzynarodowa i Ogólnopolska Konferencja Onomastyczna „Onomastyka – Neohumanistyka – Nauki Społeczne” – Kraków, 21–23 września 2016 r.
(Michał Gochna) 295

39. Ogólnopolska Konferencja Kartograficzna „Wizualizacja kartograficzna w nauce i praktyce” – Zwierzyniec, 26–28 września 2016 r.
(Kamil Nieścioruk) 297

Tematyka historii kartografii na konferencji kartograficznej w Zwierzyncu w dniach 26–28 września 2016 r.
(Lucyna Szaniawska) 299

Spis treści

Seminarium „Historia środowiskowa. Teoria i praktyka” – Warszawa, 23 listopada 2017 r. (Michał Słomski)	304
--	-----

Pro memoria

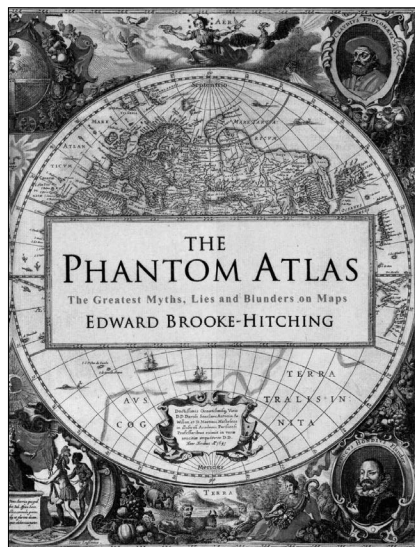
Andrzej Tomczak (1922–2017)	307
-----------------------------------	-----

* * *

Instrukcja dla autorów • Guidelines for Authors	309
---	-----

Edward Brooke-Hitching: *The Phantom Atlas. The Greatest Myths, Lies and Blunders on Maps*, SIMON & Schuster, London i in. 2016, ss. 256 + 185 il.

Wśród antykwariuszy i w literaturze fachowej wielokrotnie omawiano fałszerstwa związane z powstawaniem map oraz pracę śledczą badających je historyków.

Najbardziej znane i wielokrotnie opisane, ale chyba do dziś niezupełnie wyjaśnione, a więc pozostawiające niedomówienia informacje dotyczą trzech zagadkowych map, które przez dziesiątki lat badali współpracujący ze sobą specjaliści z wielu dziedzin. Ciągłe jeszcze nie wygasły spory o wiarygodność:

- narysowanej rzekomo w okresie przedkolumbijskim mapy Vinlandu prezentującej cały świat według kanonów wiedzy starożytnej i średniowiecznej, z dodaniem zarysów wybrzeży Grenlandii i wschodniej Kanady z Wyspą Baffina oraz Labradorem;
- chińskiej mapy świata z obrazem obu Ameryk, narysowanej być może w 1421 r. na podstawie odkryć dokonanych przez flotę pod dowództwem admirała Zheng He;
- narysowanej w 1513 r. przez osmańskiego admirała i kartografa Piriego Reisa

mapy obejmującej Atlantyk oraz wybrzeża Ameryki Środkowej i Południowej.

Problem mitów oraz konfabulacji odnajdowanych na mapach poruszany był na konferencjach, np. międzynarodowej konferencji historyków kartografii „Maps Myths and Narrative: Cartography of the Far North”, która odbyła się w dniach 12–17 lipca 2009 r. w Kopenhadze¹. Naukowcy z instytutów badawczych, nauczyciele akademicy i ich doktoranci referowali tam w dziewiętnastu sesjach tematycznych różnego typu błędy, nieporozumienia i niewyjaśnione zagadki związane z dawnymi mapami, jak np. obrazowanie mitów, kartowanie Arktyki czy wizualizacja wierzeń.

Autor niniejszej monografii, obrazujący ekscentryczne strony brytyjskiego życia w minionych czasach dokumentalista Edward Brooke-Hitching, pominął przytoczone wyżej przykłady, a zdecydował się przedstawić 87 esejów zawierających różnorodne dociekania związane z innymi dawnymi mapami. Jako syn znanego londyńskiego antykwariusza zapewne całe życie spędził wśród starych ksiąg oraz map i bez trudu zbierał najciekawsze informacje na ich temat. Swoją publikację nazwał atlasem jeszcze nieodnalezionych krain, wysp, miast, rzek i gór, które w przeszłości naniesione były na mapy, a później się „zagubiły”. Czy na pewno były tylko fikcją, skoro przez wieki rysowano je na mapach? Brzmi to trochę przewrotnie, ale właśnie tak Edward Brooke-Hitching zachęca do lektury tekstu, w którym wnikliwie analizuje wyimaginowane obiekty na dawnych mapach.

¹ Konferencja pt. „Mapy, mity i opowieści: kartografia dalekiej północy”. Zob. sprawozdanie: L. Szaniawska, 23 *Międzynarodowa Konferencja nt. Historii Kartografii w Kopenhadze*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 41 (3), 2009, s. 312–314.

Już we wstępie autor przedstawia sposób narracji w książce, przytaczając następujące zdarzenie. W 2009 r. Narodowy Uniwersytet Autonomiczny Meksyku wyposażył ekspedycję, której celem było odnalezienie znajdującej się podobno w Zatoce Meksykańskiej wyspy Bermeja o powierzchni 80 km², którą kartograf Alonso de Santa Cruz naniósł na mapę w 1539 r. Wyprawa osiągnęła wskazane współrzędne geograficzne, ale pośród fal otwartego morza przedstawionej na mapie wyspy nie było widać aż po horyzont (s. 8, 38–41). Tak, dawne mapy morskie obfitowały w fantomy. Niektóre z nich jak efemerydy pojawiały się i znikwały wraz z aktualizacją map, a inne trwały dziesiątki, a nawet setki lat. Na przykład dopiero w 1875 r. Brytyjska Royal Navy usunęła ze swoich map północnego Pacyfiku 123 nieistniejące wyspy. Zapewne większość z nich błędnie oznaczono podczas wypraw odkrywczych w XVII i XVIII w., ale zdarzały się też późniejsze pomyłki. Autor przytacza Sandy Island rysowaną we wschodniej części Morza Koralowego, po raz pierwszy wprowadzoną na mapy przez Jamesa Cooka w 1774 r. daleko na wschód od Australii i w takim położeniu nanoszona przez brytyjską admiralicję przez cały XIX w. W 1876 r. na urzędowej mapie Australii oznaczono ją w zmienionym położeniu. Z francuskich map hydrograficznych została usunięta dopiero w 1979 r.; nie występowała też w *Times Atlas of the World* z 1999 r. Obecnie, jak obieścił prezydent Towarzystwa Kartograficznego Danny Dorling w raporcie z 2012 r., zagadkowa nieistniejąca Sandy Island nadal pokazywana jest w Google Maps. Dodał, że nie byłby zdziwiony, gdyby ponownie została zaprezentowana na mapach (s. 206–207).

Ze stosunkowo późno odkrytą Australią i przyległymi do niej wodami wiąże się wiele fałszywych wyobrażeń. Od czasów starożytnych Europejczycy wierzyli, że na południowej półkuli istnieje wielki

kontynent, zwany wówczas Terra Australis Incognita. Arystoteles wspominał o niej w *Meteorologicie* (ks. 2, cz. 5): „Na południu musi być region będący w takiej samej relacji do bieguna południowego co nasze ziemie do północnego” (s. 224–225). Od czasu wyprawy Ferdynanda Magellana dookoła świata na mapach zaczęto oznaczać wielki ląd otaczający biegun południowy. Według Brooke’a-Hitchinga jako pierwszy zobaczył go w 1526 r. hiszpański żeglarz Francisco de Hoces, jednak była to tylko Ziemia Ognista. Dwa lata później jego rodak, odkrywca Álvaro de Saavedra Cerón dotarł do Nowej Gwinei, którą uznał za ląd australijski. Niemiecki humanista Johannes Schöner oznaczył południowy ląd jako *Brasilis Inferior* na rękopiśmiennym globusie wykonanym w 1520 r.², zaś pod nazwą *Brasilis Australis* – w 1533 r. na globusie dołączonym do tekstu *Opusculum Geographicum*, w którym zapisał, że jest to niedawno odkryty wielki region w pobliżu Antarktydy, rozciągający się za miastem Melacha (malajską Malakka). Mieszkańcy tego regionu mieli wieść życie dobre i uczciwe, a poza tym nie byli antropofagami (kanibalami) jak inni barbarzyńcy. Kończąc esej, autor pokazuje mapę *Maris Pacifici* (1589) autorstwa Abrahama Orteliusa, na której wielką wyspę oznaczono napisem: „Nova Guinea, quibusdam Terra de Piccinacoli”, sugerując, że nazwa i położenie południowego lądu ulegały jeszcze zmianom.

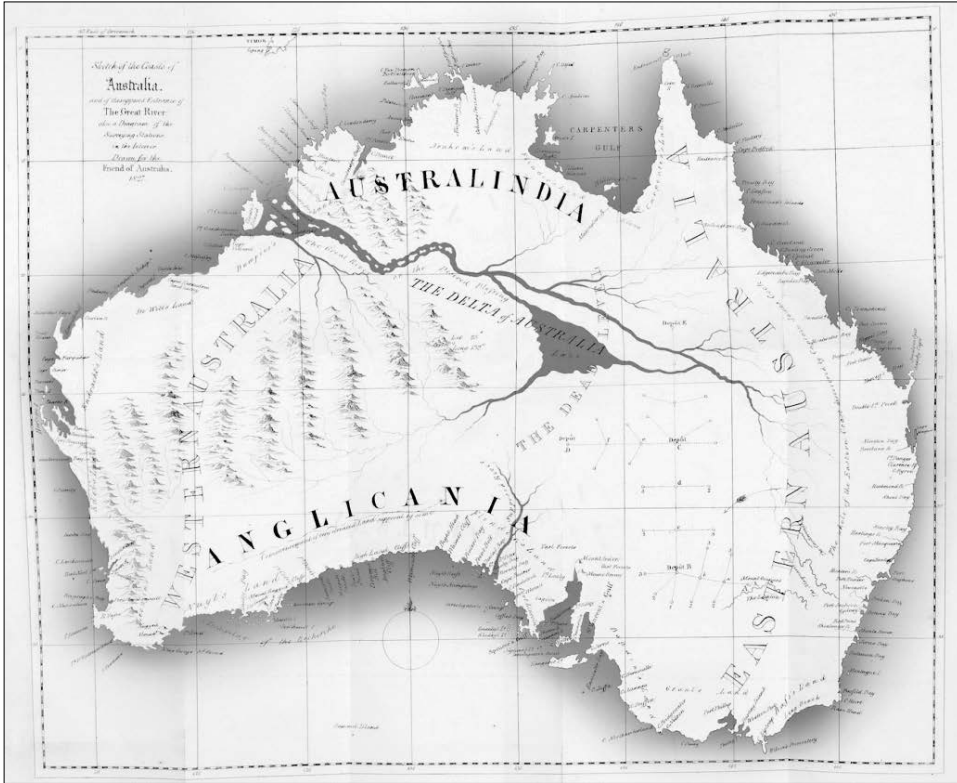
Również wewnątrz Australii – pomimo intensywnego osadnictwa na wschodnim wybrzeżu niezbadane do połowy XIX w. – często było wypełniane hipotetycznymi obiektami geograficznymi, jak wielki system rzeczny ze źródłami w jeziorze³ i ujściem na zachodnich krańcach kontynentu. W celu zwiększenia zainteresowania osadnictwem w Australii w 1830 r. wydano książkę byłego oficera Brytyjskiej Kompa-

² Według Edwarda Brooke’a-Hitchinga (s. 225) na zaginionym globusie z 1523 r.

³ Przez autora nazwane jest morzem, ale na mapie widnieje napis „Lake”.

nii Wschodnioindyjskiej Thomasa Maslena *The Friend of Australia, or, A Plan for Exploring the Interior and for Carrying on a Survey of the Whole Continent of Australia* (s. 34–37).

Inne poważne błędy powstałe w drugiej połowie XVI w. pozostawały na mapach jeszcze w połowie kolejnego stulecia. Brooke-Hitching przytacza m.in. Koreę i Kalifornię, które oznaczono jako wyspy.

Mapa „Sketch of the Coasts of Australia and [...] the Great River [...]”.
Źródło: E. Brooke-Hitching, „The Phantom Atlas”, s. 34

Brooke-Hitching pisze, że Maslen nigdy nie odwiedził tego kontynentu, ale kolonizatorzy wiedzieli z doświadczenia, iż rzeki sąsiadują z górami, dlatego na całym obszarze na południowy zachód od rzeki narysował równoległe do siebie pasma górskie. Zamieszczone w książce ryciny przedstawiały bardzo przyjazny ład, po którym można było podróżować na wielbłądach lub konno, prowadzić hodowlę bydła, a do transportu towarów i ludzi używać łodzi. Obecnie *The Friend of Australia* traktowana jest jako wspaniały zabytek geografii wyssanej z palca.

Obraz pierwszej z nich, opublikowany przez Orteliusa w *Theatrum Orbis Terrarum* w 1595 r., a zaczerpnięty od portugalskiego jezuitę i kartografa Luisa Teixeira, przetrwał aż do 1655 r., gdy Joan Blaeu wydał mapę tego regionu na podstawie aktualizacji wykonanej przez Martina Martiniego (s. 150–151). Kalifornia natomiast jako utopijna kraina zaistniała w europejskiej świadomości po opublikowaniu w 1510 r. noweli pt. *Las Sergas de Esplandian*, w której Garcia Ordonez de Montalvo opisał ją jako wyspę nazywaną przez Indian ziemskim rajem

i zamieszkaną przez same czarne kobiety zwane Amazonkami. Pisał, że są one piękne i silne, a ciała mają hoże (s. 64–67). Ponieważ informacja o Amazonkach frapowała żeglarzy, wiele wypraw odkrywczych udawało się w tamtą stronę. Już jednak w pierwszej połowie XVI w. nawigator Hernando de Alarcón poprawnie oznaczył Kalifornię. Także na mapach Mercatora i Orteliusa obszar ten pokazany jest prawidłowo. Na niektórych późniejszych, np. Nicolasa de Fer z 1720 r., półwysep wciąż jednak przybierał kształt wyspy. Rozbieżności w prezentacji Kaliforni spowodowały, że w *Encyklopedii* Denisa Diderota z 1770 r. ukazała się opracowana przez Didiera Roberta de Vaugondyego⁴ plansza *Carte de la Californie* pokazująca pięć różnych przedstawień tego miejsca – jako wyspy i półwyspu.

Jedną z większych obsesji w historii europejskich eksploracji była – jak wspomina Brooke-Hitching – chęć odkrycia Przejścia Północno-Zachodniego oraz poprowadzenia drogi handlowej przez kry Arktyki, by dotrzeć do Azji i jej niezmiernych bogactw. Przez długi czas była to jedynie mrzonka kupców, aż w 1850 r. Robert McClure znalazł owo przejście, a w 1906 r. przepłynął je norweski żeglarz Roald Amundsen. Od strony zachodniej bramą przejścia jest Cieśnina Beringa, w XIII w. odnotowana w dziennikach podróży Marca Polo po Azji pod nazwą *Anian*. Wenecki podróżnik opisał ten obszar jako bardzo rozległą i gęsto zamieszkaną zatokę oraz krainę Ania, odległą o dwa miesiące żeglugi od prowincji Manji wzdłuż północnych wybrzeży. Po raz pierwszy na mapę naniósł ją w 1562 r. wenecki kartograf Giacomo Gastaldi, a następnie w 1566 r., jako Streto de Anian, została przejęta przez Paola Forlaniego

i w 1598 r., jako Estrecho de Anian – przez Willema Barentsza. Nazwę tę rozpowszechnili według autora wielcy renesansowi kartografowie: Gerard Mercator, Abraham Ortelius oraz Cornelis de Jode, a jeszcze w 1707 r. na wydanej przez Petera Schenka mapie *Americae tam Septentrionalis quam Meridionalis in Mappa Geographica Delineatio* Adam Zuerner użył nazwy *Fretum Anian hic esse creditur* (s. 12–16). Według Edwarda Brooke’a-Hitchinga najbardziej spektakularny obraz Przejścia Północno-Zachodniego pokazuje mapa *Carte des Nouvelles Decouvertes Au Nord de la Mer de Sud* Josepha-Nicolasa Delisle’a i Philippa Buache’a z 1750 r. (s. 216–219). Powstała ona na bazie wielu nieudanych ekspedycji, a prawdopodobne miejsca, do których dotarli, oznaczono i opisano wraz z datami odkrycia, np. „Eau de Wager descouv[ert] en 1746 et 1747”. Delisle i Buache pokazali na niej również swoją teorię o istnieniu na północ od Kalifornii wielkiego słonego obszaru wodnego, który nazwali *Mer ou Baye de L'Oust*. Ten nieistniejący zbiornik wodny oznaczano na mapach aż do 1786 r., gdy Jean-François de La Pérouse metodycznie opłynął wybrzeża regionu i raz na zawsze położył kres mitowi.

Kartograficzne przedstawienia tego zakątka świata zawierają jeszcze jedną dziwną informację. Na mapie *Nuove Scoperte de' Russi al Nord del Mare del Sud si nell'Asia, che nell'America* wydanej w 1776 r. w Wenecji przez Antonia Zattę zatoka na 54°N została nazwana S^o Anian, a na południe widnieje kraina Fou-Sang Colonia de Chinesi. Geograficzna nazwa *Fusang* ma źródła w oficjalnej historii panowania chińskiej dynastii Liang, która została spisana w 635 r. Znajduje się tam opowieść w formie sprawozdania buddyjskiego podróżnika o odkryciu odległej krainy Fusang złożonego chińskiemu władcy Wu Ti w Jingzhou. Zapisy te sugerują, że tysiąc lat przed Kolumbem chińscy mnisi buddyjscy odkryli Amerykę i dotarli aż

⁴ Pisząc „Robert de Vaugondy”, autor ma na myśli dwóch francuskich kartografów – Gilles’a Roberta (1688–1766) i jego syna Didiera Roberta (1723–1786). Omawiana mapa była na pewno dziełem Didiera. Jako źródło wykorzystał on m.in. opublikowaną ok. 1767 r. mapę anonimowego jezuity, której kopia jest piątą obraz.

do Meksyku. Co więcej, informują, że w Fusangu znajdowały się bogate złoża miedzi, złota i srebra, ale brak było żelaza. Jego mieszkańcy produkowali papier z kory pospolitych roślin, a ubrania – z ich włókna. Informacje te wydawały się tak wiarygodne, że kraina Fou-sang des Chinois pojawiła się na mapie Didiera Roberta de Vaugondyego zamieszczonej w *Encyklopedii* Diderota z 1779 r. (s. 114–117).

Edward Brooke-Hitching z pewnym sarkazmem omawia obraz północnego Atlantyku, który wśród miłośników dawnej mapy stał się legendą jako szczególnie bulwersujące osiągnięcie renesansowych kartografów. Wiarygodność weneckich twórców map została znacznie nadszarpnięta, gdy badacze odkryli fałszerstwo *Septentrionalium partium nova tabula* opracowanej przez braci Nicola i Antonia Zeno na podstawie podróży, których nigdy nie odbyli. Po raz pierwszy mapę wydał w 1558 r. znany wenecki drukarz Francesco Marcolini, a później ukazała się w 1561 r. w Wenecji (s. 240–243)⁵. Odegrała ona wielką rolę w geografii tego obszaru, gdyż była podstawą opracowywania map przez Orteliusa i Mercatora. Bracia zapelnili mapę północnego Atlantyku nieistniejącymi wyspami: m.in. Frislandią, Estlandią, Estotilandią i Icaria. Rzekomo narysowali ją na podstawie dwóch listów – od Nicola do Antonia i od Antonia do Carla. Były one pełne nieprawdziwych informacji o krainach odkrytych na dalekiej północy, mówiących po łacinie cywilizacjach i ich władcach, kanibalach i dziwnych zwierzętach. Podróże braci Zeno były tak znane, że zostały przetłumaczone na angielski i umieszczone przez Richarda Hakluyta w *Divers Voyages* z 1582 r., a także włączone do trzeciego tomu *Principal Navigations* z 1600 r. Ramusio dołączył je do *Delle Navigazioni* z 1600 r.,

a Samuel Purchas – do *Pilgrimes* z 1625 r. Nikt nie miał wówczas wątpliwości co do ich autentyczności.

Oczywiście im bardziej cofniemy się w czasie, tym więcej nonsensów i nieistniejących miejsc czy obiektów odnajdziemy na mapach. Szczególnie wiele znajdowało się ich zdaniem autora na tworzonych w średniowieczu *mappae mundi*, obfitujących w pojęcia rodem ze starożytnych mitologii i wierzeń religijnych. Przytacza on opracowaną ok. 1290 r. mapę z opactwa Hereford i wnikliwie omawia fragmenty norymberskiej *Kroniki Świata* Hartmanna Schedla, który obrazuje i opisuje mityczne rasy ludzkich dziwołogów zaczerpnięte przez Solinusa z pism Pliniusza, Meli i innych: kobiety-bestie *Gorgades* z wysp na Atlantyku, półludzi-półkoni *Hippocentaurów* w Indiach, ludzi o czworogę oczu z Etiopii, a także żyjących w górach Scytii „psiołogów” – *Cynocephali* oraz siedemnaście innych. Mitem mającym źródło w Biblii były podania na temat rasy gigantów. Najdłużej informacja o wielkoludach zachowała się w stosunku do mieszkańców Patagonii: powtarzano ją od sprawozdań z wyprawy Ferdynanda Magellana zapisanych przez Antonia Pigafettę i opublikowanych w 1525 r. jako *Relazione del Primo Viaggio Intorno Al Mondo*⁶, aż do potwierdzenia tego faktu przez członka Brytyjskiego Towarzystwa Królewskiego Matthew Maty’ego w liście do Francuskiej Akademii Nauk w 1766 r. (s. 182). Informacja o gigantach była tak ugruntowana, że obok regionu Terra de Patagones na mapach pojawiła się druga nazwa – *Gigantum Regio*, np. na *Americae sive quartae orbis partis nova et exactissima* wykonanej przez Diego Gutierrez w 1562 r. Także na mapie Petrusa Bertiusa *Fretum Magellanicum* z 1598 r. wraz z wyjaśnieniem geograficznej nazwy widnieje winieta gigantów. Jeszcze w epoce oświecenia (np. w 1773 r.) wydawana

⁵ W *Geografii* Ptolemeusza redagowanej przez matematyka Giuseppego Moleta.

⁶ Relacja z pierwszej wyprawy Magellana dookoła świata.

była popularna książka zawierająca sprawozdania z wypraw przedsięwziętych pod auspicjami brytyjskiej admiralicji pod dowództwem Johna Byrona, kapitana Samuela Wallisa i Jamesa Cooka, w której odkrywcy podawali, że spotykali wysokich ludzi, mierzących ponad 1,80 m, tym samym podtrzymując mit gigantów, ponieważ przeciętny wzrost ówczesnych Europejczyków sięgał 1,60 m (s. 185).

Bardzo popularnym motywem zdobiącym renesansowe oraz barokowe mapy akwenów morskich i świata były morskie monstra. Edward Brooke-Hitching omówił potwory zobrazowane na dwóch z nich – *Carta marina* Olaus Magnusa z 1539 r. oraz *Islandia* Abrahama Orteliusa z 1590 r. (s. 54–63)⁷.

Właśnie takimi ciekawostkami autor recenzowanej publikacji wypełnił 87 ese-

jów o dawnych mapach. Omówił i próbował wyjaśnić istnienie na nich takich obiektów geograficznych, jak znane z antyku wyspy Thule i Taprobana, królestwo Księdza Jana ze średniowiecza, kraina El Dorado czy ziemskie raje. Jego badania wydają się bardzo wnikliwe: podał w tekście wiele szczegółów dotyczących map i ich twórców, wskazał okoliczności, w jakich powstały często zupełnie niedorzeczne mity, i wyjaśnił, jak znalazły się na mapach tworzonych przez uznanych w swych epokach kartografów. Wydaje się, że słusznie uświadomił czytelnikom fakt współlistnienia na mapach prawdziwych informacji, zweryfikowanych późniejszymi odkryciami i badaniami terenowymi, z fantazjami. ■

Lucyna Szaniawska
(Warszawa)

⁷ Obszerniej temat ten został omówiony w książce Cheta Van Duzera *Sea Monsters on Medieval and Renaissance Maps* wydanej przez British Library w 2013 r.